

KOMMUNIKÁCIÓS TABU, NEVELÉSI TRADÍCIÓ
KÖZLÉSTUDOMÁNYI ÉS VALLÁSANTROPOLÓGIAI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Írásunk rövid összefoglalásaként annyit előlegezhetnénk meg, hogy „kívülálló”, étikus nézőpontot képviselünk ebben a szövegben, vagyis eredendően nem *saját* társadalmi (antropológiai) terepkutatásra, hanem másodelemzésre vállalkozunk. Ezen belül a nevelési konvenciók, szertartások és értékrendek, normák és tabuk komplex rendszerét két fókuszpontra szűkítettük. Egyik ezek közül a hagyománykövető családi normaképző folyamatok külső „tükre”, jelesül a hagyományra való rálátás és abban való jelenlét köre, kontrasztban a nevelési és értékrendi felfogásmódok számos változatával; a másik a mindezekről megképződő empirikus tudás, mely főképpen antropológiai tanulmányokban, szakdolgozatokban, kötetekben és kutatásokban mutatkozik meg, együttesen nemcsak példatárat, hanem a társadalmi kommunikáció valamiféle komplexebb jelentésterét is adva.

Kiindulópontunk – mely eredendően munkamegosztásra épült, és bázisa Rajkó Andrea doktori értekezésének tárgykörében elvégzett kutatás volt – alapkérdése (egy szélesebb ívű fókuszcsoporthoz elemzés folyamatába illesztve) a családi nevelés keretében zajló értékrend-változás, nevezetesen a társadalmi tabuk és tabutörések mechanizmusainak belátása és a családi miliókben zajló normakövetési rendszer áttekintése.² A „családi nevelés” – mint egyik, sőt, talán a társadalmi és hálózati kapcsolatok között is a legitimebb közösségi reláció – számos, a hétköznapi intimitásokon belüli történésekkel függ össze. Ez nevezhető akként is, mint a „hagyománykövetés” reflexiók köre, interakciós tartománya, hisz a „mindennapok” kommunikációs és antropológiai kutatásokban összegzett tapasztalatai sok esetben mutatják a nyelvi, közlési, megértési, értelmezési rendszerek együttes, vegyes, párhuzamos vagy épp ellentmondásos rendszereinek jelenlétét is, sőt korosztályok mindenkori konfliktusát, szembenállását, kiegyezési kísérleteit is. E megközelítésmód második tétele lehetne a tabukat (is) körülvevő érték- és normarend vázlatos bemutatása, mely az ünnep-megéléstől a generációk közötti kapcsolatokon, intim szertartásokon és akár a sexualitáson túl a halálig vagy a kollektív emlékezetig terjedő tárgykörben leképezhető tabukat veszi sorra, illetőleg azt a folyamatot, ahogyan mindez rendre bekerül a kulturális és vallásantropológiai vizsgálódásokba is.³ Ezekhez kapcsolható a vallásantropológiai összegzés, mely részta-

1 *Rajkó Andrea* egyetemi adjunktus, BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék. *A.Gergely András* ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék.

2 A kutatás helyszínül szolgáló kurzus a BME keretében végzett interaktív szeminárium, címe: *Kommunikációs elemzések: a titok és tabu működésének társadalmi mechanizmusai*. A tárgy féléves, a kurzuson részt vevő 19–25 év közötti egyetemista korcsoport tagjai a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és kommunikációs mechanizmusai iránti érdeklődésük, valamint aktív jelenlétük révén válhattak elemzést kínáló élményközösséggé. A hallgatók összlétszáma 164 fő volt, akik az elmúlt fél évtizedben fölvtették a szemináriumot, és részvételükkel segítették annak átélhető és átgondolható metodikáját PhD-értekezés témájává válni. Ezúton is köszönet illeti Őket.

3 A tabu-kérdésekről teoretikus és módszertani feltáró tanulmány Rajkó Andreától a *Kultúra és Közösség* (2016), valamint a *Közéletek* (Rajkó 2015) c. folyóiratokban.

nulmányokban, egyetemi hallgatók dolgozataiban, pályatársak kutatásainak és a nyomtatott forrásokkal való kiegészítésnek, összevetéseik konklúzióinak tapasztalataként jelenik meg. Nem kutatási beszámoló tehát mind- ez, de „émikus”, vagyis a belülről szemlélés élményközelségét tükröző horizont keresése, amit talán a tárgyalt témakörökben konferenciákon, vitákban, tanulmány- vagy esszékötetekben megjelenő elméletek, történeti és térségi dimenziók tehetnek teljesebbé. Egyszóval mindez valamiféle „másodolvasat” inkább, mint „kutatási jelentés”, de föltétlenül hangsúlyozandó, hogy álláspontunkat az értelmezések értelmezése jellemzi leginkább.⁴

MIKROKÖZÖSSÉG ÉS MEGJELENÍTÉS – EGY BESZÉDES PÉLDA

Tekintettel a család mint közösség, a család mint mindenkori szocializációs helyszín, mint szervezeti-kulturális egység és interakciós közeg számos szociológiai alpműben felkínált történeti dimenziójára, engedjék alább nem aprólékosan részletezni, csupán utalásokkal élni megannyi forrásra és értelmezésre vonatkozóan, melyeket a hazai családkutatások sokasága is fölkinált a 20. században; s még sűrűbb az értelmező készletek sokasodása a történeti, vallási, szociokulturális vagy interakció-vizsgálati színtéren (nem is szólva a kultúraközi, nagytérségi, lokális vagy akár néprajzi fókuszú árnyaltabb modellezésről, az utóbbi évek családokban bekövetkezett szerkezetváltozásairól, újdonságait a kutatások homlokerébe került problémákról). E teoretikus irányok sokféleségéből most kifejezetten egyikre, a zsidóságkutatások alapvető szakirodalmában kellőképpen mélyen és sokrétűen föltárt családi mikroklímára fókuszálunk.⁵ Jelen írásunkban a *család* zsidóságban élő, mutatkozó és értéktartalomként tartósított interakcióit vesszük szemügyre, ide értve a kommunikatív környezet kölcsönhatásait is, vagyis mindazt, ami körülveszi, provokálja, válaszra készíti, és változó értékrendi hatások során további változásra sarkallja a legtöbb hagyománykövető mikroközösséget is.

Kitüntetett figyelmünk és témaválasztási „ürügyünk” akár az OR-ZSE Család-konferenciák összetoborzásában oroszlánrészt vállaló Kiss Endre egyik elemzéséből kínáló „kihívás” is lehetett volna. Ugyanis a Kiss Endre (2008) által Déry Tibor *Befejezetlen mondata* kapcsán leírtakból tűnik elő az az írói üzenet és politikai rangú tabu közötti (alakpoétikai) felfogás, amely „*a polihisztórikus regény antimodernista és antiinnovatív realizmusát*” épp a tabukon keresztüli aspektusban látta.⁶ Másképp szólva: a megjelenítésben, a rejtett közlésben, a tiltott üzenet kódolásában, a megnevezés eszközében és más, sosem tisztán esztétikai tüneményben.

4 Ez írás előadás-formátumú, szükségképpen jóval rövidebb változata elhangzott az OR-ZSE által rendezett, „*Család egykor és ma*” című konferenciáján (2016. május 26–27.).

5 De még ezen belül is roppant mód szűkíteni kell a spektrumot, hiszen nem fogunk például kitérni a Sulhán Áruháza lefektetett zsidó viselkedési és rituális törvénykönyv sok száz pontjának érvényesítési vagy mellőzési kérdéseire (mert például ezeket Hrotkó Larissa vagy Szász Antónia megannyi tanulmányban részletezték, Rékai Miklós vagy Papp Richárd ugyancsak történeti és jelenkor-kutatási dimenziókban bemutatták), de a háláchikus törvényekre, a vallásos zsidó gyakorlati élet hatszáznyi korlátjára, a zsidó mindennapi élet ezernyi dimenziójára, vagy a Pécsi Katalin, Gyáni Gábor, Komoróczy Géza, Gerő András, Gábor György, Karády Viktor, továbbá seregnyi más történész és nőkutató, zsidósággal vagy társadalmi szerepekkel foglalkozó, a zsidócsaládok vallási életét részletezni próbáló szakmunkára sem térhetünk ki, mert ezek rövid áttekintése is súlyos kötetnyi forrásfeltárást igényelne (Szász 2002, 2006; Papp 2005; továbbá lásd Balogh–S. Nagy szerk. 2000; Küllös szerk. 1999; Vincze 2004; Pető 2006; Glässer–Zima A szerk. 2014, vagy Heller Ágnes, Raj Tamás, Kéri Katalin, Gyáni Gábor, Fábri Anna, Kőbányai János, Schweitzer József, Scheiber Sándor, Löw Immanuel, Schőner Alfréd, Babits Antal, Nagy Péter Tibor, Bíró Zsuzsanna Hanna, Toronyi Zsuzsa, Szarvas Zsuzsa és mások írásai).

6 Talán nem is érdemes itt kiemelni, hogy a regény, a korvallomás és a Holokauszthoz való viszony miként jelenik meg Konrád György szinte összes írásában, Kertész Imrénél stb. – lásd még ehhez Kovács szerk. 2001.

A regény kapcsán elbeszélte pszichológiai, szocializációs és politikai tabuk⁷ leképeződései és közgondolkodásunkban is megnevezhető alakzatai adtak alkalmat témakörünk illetően körvonalazására, főképpen a kommunikációs dimenziókat és a saját kortárs társadalmi normarendet illetően, melyekhez egyfelől a kommunikációs antropológia, másfelől a vallásantropológiai érdeklődés utóbbi időkben mutatkozó hazai fordulata is számos adalékkal járult hozzá.

Mint Rajkó Andrea kutatása révén ezt megállapíthatjuk: a tabukat körülvevő értékrendszerek tulajdonsága, hogy mivel vannak közös hiedelmeink, szociális konstrukcióink, ezek képesek (inter)akciókat, szertartásközösségeket, élmény- és véleménycsoportosulásokat kialakítani. Megjelenik ezekben a szociális hűség is, amelynek lényege, hogy az tekinthető a közösségéhez hű tagnak, aki hajlandó a saját érdekeit, attitűdjeit a közösség érdekei mögé helyezni, a kulturális folytonosság fennmaradásának és a többségi vélemény tiszteletének kifejeződéséért konform magatartást, utánczást, egyfajta torzítatlan mintakövetést megvalósítani, vagy a saját életvilág és életvitel normáit tekintve értékesnek minősíteni (Rajkó 2016; szűkebben fókuszálva Papp 2005; Vincze 2004, 2014; Rékai 1997:146–147, 11–12, 60–69; Szász 2006). A tabunak tartott vagy vélt cselekvés- és viselkedésmódok e szabályok mentén alakulhatnak, sokszor öröklődhetnek, akár több generáción keresztül is – és nemcsak szakrális miliőben, természetesen. A jelen bizonytalan, „normazavaros”, eligazodásokat kereső társadalmában a vizuálisan megmutathatatlan, verbálisan megvitathatatlan, implicit tabuk sokasága van jelen, melyek gyakran gúzsba kötik, visszahúzódnak a készletre az egyént – a vizsgált egyetemista korosztály tagjait mindenképp, de valószínűleg a társadalom jóval szélesebb rétegeit is. Ezzel olyan problémák megoldását is gátolják, amelyek a kommunikatív cselekvés számos dimenzióját veszélyeztetik – holott a megfelelő módon történő verbalizáció egy-egy tabu megdőléséhez is elvezethet, s a probléma megoldásának első lépése lehet (Kiss Endre is utal e keresztirányú/kontroverzív folyamatra Déry-elemzésében). A tabu-kutatásban olyan törvényszerűségeket próbáltunk feltárni (egyetemi hallgatókkal közös „fókuszcsoportos” beszélgetés és szertartásos tabukeresés, majd ezeket kiegészítve zsinagóga- és közösségkutatások példáival), amelyek bizonyos behatások eredményeképpen dőlhetnek vagy gyengülhetnek meg, alakulhatnak át vagy legalább tudatosulhatnak az egy mástól olykor nagyon különböző tabuhalmazok akár társadalmi, akár egyéni szinten is. S mégannyira így van, így lehet ez családi szinteken is.⁸

7 „Itt elsősorban az író pszichológiájára gondolunk, aki »valamiért« szükségesnek, ha éppen nem »kényszer«-nek érzi azt, hogy egy fontos alakot pontosan ezzel vagy azzal a névvel jelöljön. A név kiválasztásához való kötődése komplex és szintetikus jellegű, szociális, de egyéni motívumai is vannak, kommunikálható és nem-kommunikálható elemeket egyszerre tartalmaz. Mindebből következik, hogy a »pszichológiai« szempont rendszerezésünkben igen tág kategória, és magába foglalja a hagyományos »művészi« és »intuitív« szférát, az esztétikai érzést és a tudattalan erőteljes, sok esetben felülírhatatlan motiváló erejét.” (...) „Az alakpoétikai tabuk kérdése interdiszciplináris szempontból azért is érdekes, mert nehézségek nélkül kapcsolja be az irodalomelméletet és irodalomtörténetet a társadalomontológia és az antropológia szélesebb szövegösszefüggéseibe. A modern társadalom is tele van tabukkal, ezeket ugyan nem érzékeljük minden esetben, elrejtőznek a szocializáció, a társadalmi illem vagy egészen egyszerűen a reflexió alá nem vett társadalmi normalitás szabályai mögött. A tudatba csak ritkán és csak rendkívüli esetekben felszínre törő tabuk mellett vannak nyílt társadalmi, sőt, politikai tiltások is, igaz, ezeket a modern nyilvánosság és politikai kultúra feltételrendszerében azért sem érezzük tabuknak, mert a társadalmi viszonyokat nagy általánosságban probléma nélkül megváltoztathatók és ezért átmenetinek is tekintjük.” V.ö. www.pointernet.pds.hu/kissendre/eszteti/ka/20080216073713999000000823.html, 1. old.

8 A „fókuszcsoport” idézőjeles változata csupán azt tükrözi, hogy nem egyetlen, öt éven át tanulmányozott tényleges csoport, hanem a kurzusra jelentkező diákok részvételi aktivitásától is nagyban függő „akciókutatás” zajlott, változó válaszadókkal, de egymásra folytonosan reflektáló befogadó-közösséggel. A zsinagógai közösségkutatásokból pedig megjelenés előtt áll kulturális antropológusok tematikus tanulmánykötete: A.Gergely András – Papp Richárd – Ausztrics Andrea (szerk.) 2015 *Zsidó kultúra*

Ugyanakkor feltételezhető, és az általunk vizsgált egyetemisták reflexióiból is egyértelműen kitűnik, hogy a tabu létezését sokszor csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, hiszen a válaszul érkező szélsőséges, elutasító vagy indulatos magatartás formája és tartalma egyértelművé teheti, mire utal a reakció, egyúttal közben ez valamiféle határkeresés, határátlépési kísérlet is. A vélt vagy valós következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának – a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szóban átörökített, megtűrtként „elfogadott”, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal „védett”, és számos más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között (Rajkó 2015:37–38).

Az az identitás-tisztázó folyamat, amely talán a nyolcvanas évek közepén a „*Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?*” kérdéssel indult (Erős–Kovács–Lévai 1985), az elmúlt negyedszázadban túljutott a nemzedéki kérdésen, és bekerült az egzisztenciális, életminőségi, hagyománykövető vagy posztmodern problematizálások elbeszélő körébe, sőt: valójában egy egész nemzedéket hatott át, míg mára lényegében már mutatkozások, kommunikatív aktusok tartalmává vált. Ahogyan Kiss Endre írja hivatkozott elemzésében: „*A zsidó származású szereplők alakpoétikai karakterű névadásának szempontjai ugyanis majdnem maradéktalanul reprodukálódnak irodalmon kívüli összefüggésekben is. Átugorva most a pszichológiai (tudattalan) problematika és a mindenkori (akár irodalmon kívüli) üzenet lényeges kérdéseit, egyértelműnek tekintjük, hogy a tabuizálás jelensége a zsidóság társadalmi létformájának egyik általános meghatározója is. Bonyolult szabályok hálójá regulálja a zsidó társadalom oldaláról, hogy mikor, milyen környezetben, milyen tartalommal nyilatkozzon meg saját és mások zsidóságának összefüggéseiről és általában a zsidó léttel kapcsolatos tartalmakról, majdhogynem tükörszimmetrikus módon a nem-zsidó társadalom oldaláról is bonyolult szabályok hálójá határozza meg a kommunikációt*”.⁹ A Rajkó Andrea kezdeményezte kutatásban a normák, tiltások, tabuk sok esetben még akkor is stabilan tartják magukat, amikor már elveszítették eredeti társadalmi funkciójukat (gondoljunk például az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortuszra). Amikor a tabuk funkciójáról beszélünk, akkor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót értelmezzük, mindenképpen akként, ahogyan a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működik. A tabuk fontos társadalmi feladatokat töltenek be: hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, és védelmező funkciójuk is van. Biztosíthatják a társadalom működését pusztán azáltal, hogy mellőzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az egyén vagy csoport pozitív identitására vagy életkilátásaira: mintegy rejtik a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, a betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit. Ennélfogva a tabu egyfajta *coping mechanism* (megbirkózási mechanizmus) is – az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiája.¹⁰ A tabuk lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan

és identitás – antropológiai nézőpontból. *Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből.* MAKAT – Antroport 2015. Antroport Könyvek 10.

⁹ Kiss 2008:6. Kiemelések az eredetiben.

¹⁰ Lásd e kérdéskörökben Kipling, D. W. – Forgas, J.P. – Hoppel, W. (2006) *A társas kirekesztés pszichológiája.* Ford. Berkics M. et al. Kairosz Kiadó, Budapest; Knapp, K. (2000) Metaphorical and interactional uses of silence. *Erfurt Electronic Studies in English*, 7/2000. <http://www.uni-erfurt.de/eestudies/eese/journal-frame.html> (Letöltés: 2016. január 15.); Kofakowski, L. (2004) A civilizáció a vádlottak padján. *2000, Irodalmi és társadalmi havilap*, 4.; Kraft, H. (2004) *Tabu. Magie und soziale Wirklichkeit.* Patmos, Düsseldorf; Krajewski, S. 2002 *Life Goes on. And Sometimes it Doesn't. A Comparative Study of Medical Drama in the*

veszélyes vagy fájdalmas. Szenvedélytől átítatott jelenségek: nagyrészt az érzelmi befolyáson alapulnak, és mindenféle vitán felül állnak; ez a természetük jól megfigyelhető például a táplálkozási tabuk, a női szerepviseledés hagyományai vagy a kisgyermek szocializációja esetében. A tabuk kialakulásában nagy szerepet játszanak a szocializációs folyamatok során megfogalmazott konkrét tiltások (amelyek hangsúlyozottan nem azonos fogalmak). A gyermek már nagyon kicsi korában tudja, hogy bizonyos cselekedetek vagy kontaktusok tiltottak, mégpedig az olyan kijelentésekből, mint például: „*Ilyet nem teszünk!*”, vagy „*Ezt nem szabad!*”, „*Ez nem helyes!*” stb.; anélkül, hogy megmagyaráznák a tiltás okát, általában ezek belénk égnék a szocializáció folyamán. A tabuk a gyermeknevelés során alkalmazott efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé vagy redundánssá is vál(hat)nak. A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között lehetnek a betegség, a test, az öregség, a félelem és elutasítás érzése, a lelki problémák „kitergetése” vagy épp pszichológiai kezelése, a stigmatizáltság élménye, a szexualitás, a melegség, és szélesebb körben értve a verbalitás nagy mértékű korlátozottsága a kommunikatív szférában... (Rajkó 2015:47–48, 74). Éppenséggel ilyen mechanizmus veszi körül például az identitás reprezentálásának kérdését, az emlékek, látványok, vizuális traumák verbalizálásának lehetőségét – s ekként hat sikerrel például a visszafogott verbalitású *Saul fia* című film is a stigmatizáltság és kimondhatatlanság akusztikai sodrásában.

TILTÁS, TABU, ELHALLGATÁS

A verbális tiltások és időbeli/tudatbeli elfojtások, kiterjesztett értelemben (ahogy Kiss Endre is írja: „*a Holokauszt tragikusan újkeletű tapasztalata már újabb tabuként vett részt az írói alakpoétika belső megfontolásainak munkájában*”)¹¹ mint emlékezeti munka és készített elbeszélésmód ugyancsak részévé lesz a tabuképzésnek. A fájdalmak, félelmek, veszteségek megjelenítése, ábrázolása ma már nem számít tabunak, de egyes művészeti alkotások látványa, elfogadása bizonyos értelemben még mindig ellenállásra, sokszor elfordulásra, elutasításra készíti a nézőt. Családokon belül is sokszor az elhallgatás és a hazugságok szövevénye fedte el a valódi történéseket, veszteségeket. 600 ezer magyar zsidó elpusztításával nem nézett – és ma sem néz igazán – szembe a társadalom egésze. Sem az érintett családokban, sem baráti, ismeretségi köreikben évtizedekig nem volt/nem lehetett téma, hogy ki a zsidó, ki volt áldozat, láger- és munkaszolgálat-túlélő. A szembesülés hiánya nemcsak a zsidóság önidentifikációjának eleme lett, hanem a korszak társadalmi közbeszédének mintegy „letiltott” tematikája, kibeszéletlen öröksége is.¹² Ennek következménye, hogy ma is egyike a társadalmi tabuknak a zsidósághoz való viszony.¹³ Az antiszemitizmus újbóli erősödése (az 1990-es évektől) még inkább erősíti a téma tabuizálását. Nehezen formálódik valódi diskurzus a zsidó identitásról és a holokausztról még köznevelési szinteken is, de az elmúlt fél évtizedben egyetemista diákok korcsoportjában készített felmérés és interaktív

US, Great Britain and Germany. Peter Lang, Frankfurt am Main; Krajewski, S. – Schröder, H. (2008) Silence and taboo. In Antos, G. – Ventola, E. (eds) *Handbook of Interpersonal Communication.* Walter de Gruyter, Berlin, 595–623.

¹¹ Kiss 2008:9.

¹² Lásd ehhez például Vincze 2004, 2010, 2014; Chaitin 2001; Erős–Kovács–Lévai szerk. 1985; Erős 1988; Karády 2001, 2002.

¹³ V.ö. Csepeli 1990; seregnyi utalás továbbá Kiss Endre, Komoróczy Géza, Kovács András, Kőbányai János, Leonard Mars, Stark Tamás, Zwi Gitelman, Vincze Kata Zsófia, Kovács Mónika, Papp Richárd munkáiban.

tisztázás során derült ki,¹⁴ hogy a tabutéma egészen más, mint egy, a sokféle köznapi kommunikációban vitatott, kibeszélt vagy körülértelmezett téma. Ennyiben társadalmi termék, de előfordulhat, hogy nem más, mint egyfajta személyes érzelmi idegenkedés a felmerült cselekménnyel kapcsolatban, vagyis nagyon nehéz konszenzusra jutni már a fogalom definiálásakor is, miközben elméletileg maga a kifejezés – látszólag – mindenki számára ugyanazt jelenti. Rejtettet, titkot, titkolandót, kibeszélhetetlent, elhallgatásra ítéltet. Éppen ezért kezdetben a kutatás során inkább olyan elemeket kerestünk, amelyek a többség számára elfogadhatóan részei a tabu fogalmának. Mindegyik csoportban kiderült, hogy az ún. határfogalmak és/vagy kommunikációs helyzetek olykor helyettesítik számukra a tabu fogalmát: ilyenek példaképpen a hallgatás, elhallgatás, illetlenség, magánügy, elhatárolódás, csönd, norma, titok, szabály, erkölcstelenség. Mindegyik kifejezésben egy konkrét folyamat a közös: a tiltás, amely lehet külső és/vagy belső motivációjú. A tabusítási mechanizmus a vizuálisan és – generációs, életkori sajtoságként is értelmezhető – kulturálisan elvárt külsőségekre vonatkozó normalitás és az adottságok, ízlés, szocializációs, szokásbeli stb. különbségekből fakad: „Látjuk, de nem beszélünk róla”, „Elfogadom, csak ne lássam” (Rajkó 2015:83, 107–108). A diákok válaszaiból és definíciós készletéből kiderült az is, hogy a tabu megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokörnyezetében (család, szülőhely, jelenlegi kortárs csoport) melyik témával és hogyan találkozott. A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bősége, hanem tartalmában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés kortárs tematikáit és társadalmi problematikáit, de persze számos olyan elem is akad, amelyet a kutatás 2010–2015 közötti időszakában sokan említettek, ugyanakkor jelen van a ma is érvényes tabuk között, melyeket a diákok ekként soroltak be (pl. válás, családon belüli erőszak, kapcsolati tabuk, vallással kapcsolatos megítélés, kisebbséggel, szexualitással kapcsolatos témakörök).¹⁵ A mai tabuk készlete, mint azt a kutatás során láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbősége, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében és normarendjében (Rajkó 2015:101).

Az OR-ZSE első *Család egykor és ma* konferenciájának (2012) több előadása is érinti, kitérőleg a történeti irodalomból, szépirodalomból, néprajzi vagy életút-szakirodalomból megmutatkozó viselkedésmoделlek kérdéskörét. Ezekről itt nem kívánunk reflexiókat részletezni, csupán annak jelzésére vállalkoznánk, hogy nem egyedül a kommunikáció antropológiai kutatása, és nemcsak a hitéleti szabályrendszer vezet be a tiltások, tabuk, kimondatlanságok mikéntjeit, hanem maga a narratív tálalás is. Az életvitel, életvezető értékek, normák és szabálykövetések „szakirodalma” az utóbbi időben roppant módon bővül a normarendek konfliktusaival is, melyek a hagyománykövetés és a „modernizáció” paraméterei szerint nyújtanak útmutatást és cselekvési mintázatot.¹⁶ Papp Richárd például a Bethlen-téri gyülekezet sok éves tanulmányozása során fogalmazza meg a

14 A BME Szociológia és Kommunikáció tanszék kurzusán a diákokkal folytatott csoportos beszélgetések, műelemzések, egyedi esettanulmányok révén, valamint az ugyancsak körükben készült kérdőíves felmérés, valamint az ezt kiegészítő „okási magyarázatkeresések” adnak alapot a sommásnak látszó kijelentéshez.

15 Ezekről a témaköréről készült doktori értekezés részletesebben szolgáltat adatokat a 33–130. oldalak között. In Rajkó Andrea: *A modern kori tabu működésének kommunikációs mechanizmusai*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, 2016.

16 Lásd ehhez az „előképek” estében Karády Viktor, Gerő András, Gábor György munkáit, továbbá K.Farkas Csilla 2015; Oláh 2008; Toronyi 2002; Untermyer 1999; Vincze 2014; Hrotkó 2012; Glässer–Zima (szerk.) 2014; Kovács A. 2005; Kovács É. – Vajda J.

szabálykövetés és az új normák rendszerszerű megjelenésmódjait, és nem csupán a zsidó humorról szóló kötetekben, hanem a zsidó és keresztény kultúrák összehasonlítását vállaló tankönyvében is fölidézi ennek tradícióit: „Az 'aprónak' tűnő jelenségeknek is meghatározó jelentősége van egy olyan közösségben, ahol az élet minden mozzanatának egyetemes tétje van, Isten akaratának megértése és az emberileg kivitelezhető legtökéletesebb követése. Ennek megcselekvése vezet el a személy szentségének megvalósításához. A rituális normarendszer előírásait követő zsidó ember számára ezért van minden perc Isten szolgálatának szentelve, ahogy ezt Hahn István Zsidó ünnepek és népszokások című könyvében megfogalmazta: »A zsidó vallás szigorúan, rabbinikus formájának sajátossága az, hogy az élet legprofánabb megnyilvánulását is bevonja a vallás körébe. A Sulchan Aruch [rituális törvénykódex] még olyan dolgokat is szabályoz, mint pl. az öltözködés, a cipő felhúzója, stb. Ennek azonban nem az a következménye, amitől tartani lehetne, hogy tudniillik a vallás profanizálódik, hanem éppen ellenkezőleg: minden cselekedet, a legjelentéktelenebb is, vallásos súlyt nyer, szinte szentté válik: egész napi munkánk nem más, mint egyetlen, reggeltől estig tartó istenszolgálat« (Hahn 1995:13) (idézi Papp 2003:39).

A kortárs vallásantropológiai kutatások köréből éppen most készülünk kiadni egy testesebb válogatást, mely a zsinagógai élet és a családi élet körében megtapasztalt sajátosságok empirikus anyagait tartalmazza. Az élményközeli „sűrű leírások” és értelmező okfejtések ezekben a dolgozatokban sem függetlenek a mintakövető magatartások, családi normák, szülői válaszok és gyermeki viselkedésmódok részletkérdéseitől. Annyi már egészen átláthatóvá vált, hogy az „add tovább fiadnak” normája több sajátosságával együtt is a vitatható értékek terébe kerül. Nem csupán azért, mert „a vallás profanizálódik”, vagy mert a rituális lét valóban minden életviteli normára kiterjedve érvényesül az értékrendekben. Sőt, sokszor ellenkezőleg: a generációk közötti harmóniákban nemcsak a Holokauszt utáni időszak „kibeszélhetőségi” tilalma uralkodott, nem csupán az „új betérők” vagy visszatérők magatartási stratégiái alakultak át, de kézenfekvő módon e stratégiák és életvezetési értékek értelmezései is. Ennek „leképezése” Papp Richárd összefoglalásában: „A kulturális antropológiai megközelítés és módszer sajátossága a szakralitás kutatása során is a részt vevő megfigyelés alkalmával megvalósuló élményközelség állapota (hivatkozva: Geertz 1994:201–202). A kutató nem csupán kívülről szemléli, hanem át is érzi a szakralitás tétjét, s ennek emocionálisan átélt jelentőségét is. Meglátásom szerint, ha nem érezzük át ezt a jelentőséget, akkor sem a vallási cselekedetek motivációit, sem a mögöttük álló jelentések aspektusait nem fogjuk a lehető legteljesebben megismerni. Ezzel együtt azonban tisztában kell lennünk azzal is, hogy a közösség tagjainak sem azonos az érzelmi és tudati hozzáállása a vallási eseményekhez és tartalmakhoz. Vanak, akik közömbösen, kételkedően vagy éppen a közösség normarendszere által 'túlzottnak' értékelve élik át, hirdetik és valósítják meg a vallási előírásokat. Ahhoz viszont, hogy átlássuk, és a közösségen belüli csoportok, egyének szintjén is differenciálni tudjuk a tradícióval, tanításokkal való kommunikáció megvalósulásait, ahhoz egyrészt rendelkezünk kell az adott vallásra vonatkozó részletes teológiai és etnográfiai tudással, másrészt az ezek által közvetített rituális gyakorlatban megnyilvánuló lelki aspektusokkal is” (Papp 2007).

2002; Kovács M. (szerk.) 2001; S. Nagy 2006; Schőner 2012; Szász 2002, 2006, A.Gergely 2016 <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbssegen/70993-kisebbssegen-emlekalbum-1944-b-l>

IDENTITÁS, CSALÁDI ÉS ÉRTÉKNORMÁK RENDJE

Az antropológiai tudáshorizonton megjelenő új zsidósággutatások (példákkal ne menjünk most meszebb, mint Vincze Kata Zsófia vagy Szász Antónia doktori értekezéséig, vagy Gantner Brigitta Eszter, S. Nagy Katalin, Kovács Éva, Pécsi Katalin, Toronyi Zsuzsa, Rékai Miklós könyveig, Komoróczy Géza, Heller Ágnes, Gábor György, Zima András, Glässer Norbert, Ö.Kovács József, Frauhammer Krisztina tanulmányaiig vagy ezek antropológiai olvasataih) egyértelműen jelzik, hogy a kortárs értékrendekben miként kerül meghatározó funkcióba a normák átadása, követési mintázatok tudatos vagy célzott-irányított „bevésése”. Nyilvánvaló, hogy a tabuk elemeiről nincs fogalma egy kiskorú gyereknek, de vélhetően még egyik felnőtt sem tudja, hogy a másoknak melyek a normalitás-kritériumai, mindaddig, amíg erről valamely értelmező beszélgetés le nem zajlik. A kutatási tapasztalatok szerint ezek az interpretálásra váró diskurzusok az egyetemi hallgatók korosztályi környezetében rendre elmaradtak. A családi-közösségi szocializáció és az iskolai tanulás során meggondolás nélkül vették át a környezetüktől a fogalmakat, és kihívó-tisztázó helyzetekben saját elképzelésük szerint töltötték meg jelentéssel – olyan jelentéssel, amelyet „közismereti” tudásból állíthattak össze vagy a feltételezett elvárásokhoz idomulónak vélték. A 164 hallgató közül csupán 15 volt, akik esetében a tiltások és egyéb kritériumok, normák és értékítéletek kialakulásáról, okairól és működési mechanizmusairól párbeszéd zajlott a családban (Rajkó 2015:107–108). A hallgatók 90%-a azzal a tapasztalattal és véleménnyel kezdte el a kurzust, hogy ma már jellemzően nem léteznek tabuk sem az ő életükben, sem a szűken értelmezett társadalmi közegükben.¹⁷

Nem csupán a történeti, családfelfogási, normakövetési vagy családfenntartói szerepfelfogások okán érdemes ugyanakkor a másik oldalt, akár a narratív életút-elbeszélések, Holokauszt-interpretációk, kollektív emlékezeti vagy családhistóriai tabu-rétegek körét megvizsgálni, hanem, mint arra Hrotkó Larissza (2012) is fölhívta figyelmünket, az anyaszerepek, nőfelfogások, mintaszolgáltató státuszok terén is stabil kérdések maradnak a szocializációs szerepkészletek: „*Mai zsidó nő – akár vallásos, akár nem – az aktuális önkép kialakításában a hagyományos, sőt ortodoxnak nevezett mintából indul ki. Vagy úgy, hogy hátrat fordít a rabbinikus hagyománynak, vagy újra értelmezi a férfiak által megfogalmazott halachikus előírásokat. (...) A halachikus minták ma is hatnak a zsidó szocializációs normákra, noha ez néha feszültségekhez vezet*” (Hrotkó 2012).¹⁸ Ugyanő és ugyanitt még „nő-pártiban” és „férfiuralom-kritikusan” így folytatja: „*A traktatusok szövegeiben említett férfiak meghatá-*

17 A vizsgálat elemzési területe az órai interaktivitás, a sillabuszban jelölt szakirodalom megismerésén és moderált átbeszélésén túl a 20. század és legújabb kor műalkotásainak, valamint különböző multimédiás produktumoknak, performanszoknak, fotóknak a megismerése és – kifejezetten nem esztétikai tartalmú, hanem az esetleges tabutémák felismerését támogató – elemzése. A cél ezzel annak vizsgálata volt, vannak-e számukra tabuizált témák, és amennyiben igen, milyen hatással vannak a tabuk felismerésére és/vagy megdöntésére, interiorizálására, használatára vagy fogalomváltozására. A disszertáció egyik hipotézise az, hogy a művészeti alkotások, ábrázolások, plakátok, képek, performanszok olyan kommunikátumok, (verbális, mediális és textuális összetevők), amelyek alkalmasak a létező tabuk felszínre hozására, elmozdítják a bebetonozott tabukat. Vagyis azt lehetett így módon vizsgálni, hogy az implicit közös tudás, amely gyakran ki nem mondott feltevéseken alapul, hogyan alakul át explicitte egy konkrét tabu esetében, hogyan formálódik nyilvánosan feldolgozhatóvá, szélesebb társadalmi közösségben megmutathatóvá, vállalhatóvá; esetleg szokássá és mindenki által időszakosan konszenzusosnak tekintett viselkedésformává, elfogadott társadalmi tényezővé.

18 Hrotkó Larissza (2012) <http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>; a női szerepek terén továbbá nem hagyható figyelmen kívül a *Szim Salom* progresszív közösség antropológiai elemzése Szász Antónia (2006) értekezésében. A progresszív judaizmusról írott doktori disszertációjában egy reformer zsidó vallási mozgalom és ideológia kibontakozási körképén túl a Martin Buber-i gondolattal áthatott közösség törvények értelmét kereső, azok szellemében cselekvő vallásosságát elemzi belső tartalmai szerint, mely a zsidóság követendő példájának a hálachikus, a vallási törvényeket betű szerint követő életforma helyett választ alternatívát, női rabbit és más mintázatokat.

rozták a zsidó nők szerepét és magatartását, vagyis a női szocializációt. Ennek következtében a nők közösségi helyzete a kiskorúak státuszával egyenlő, akik helyett apjuk hozza a döntést”. (...) „...a Talmud zsidó bölcséleti értelmezésének tükrében a nő szerepe a családi térben jelentőséggel bír. Ám minden verbális csinosítás ellenére a családi teret a társadalom a közléthez képest mindig és mindenhol másodrendűnek értékelte, az anyagi jutalmazás tekintetében is”. (...) „Hivatalos polgári szemlélet alapján a nő ‘ugyanolyan ember’, mint a férfi, de mégis Más. Tény, hogy a talmudi irodalomban a nő minden esetben a diskurzus tárgya, nem pedig alanya. (...) A férfiak által összefoglalt halachikus előírások megsabták a női egzisztencia minden egyes mozzanatát, beleértve a nők öltözködését, a menstruációt, a terhességet és a szülés alatti (utáni) magatartását és az ezzel kapcsolatos higiéniai intézkedéseit. Ezek az előírások mindenképp a férfiak és az utódok rituális tisztaságát biztosították. A vallási vezetők azt magyarázták, hogy a szabályok megtartása az egészséges utódok érdekét szolgálja. A nők, akiknek értéke sokban függött világra hozott utódok számától és minőségétől, érthetően fontosnak tartották a szabályok teljesítését. (...) A hagyomány ugyanis a női testet teszi felelőssé a fogantatásért és a magzat egészségéért. A terhes nő környezetét is misztifikálták, ami újabb feszültségeket és félelmeket idézett elő az eredetileg talán nem is annyira félnék női pszichében. (...) A zsidó vallástörténetben a család sohasem volt magánügy, és a mai világban sem kizárólag személyes kérdés. Közösségekben ünneplik meg a házasságot, a gyermekek megszületését és nagykorúságát, amely így társadalmi üggyé is válik. A család és a társadalom közötti különbség, hogy a társadalom alapja nem a szexuális kapcsolat, de a nemiség a társadalomban is meghatározó szerepet játszik. A hagyományos zsinagógában a fiúk felnőtté avatása döntően eltér a lányok avatásától, ami mintegy meghatározza felnőtt nemi szerepüket. A zsidó nők számára a család ma is az egyetlen legalizált életviteli minta. A női függetlenséget, esetleg családon kívüli életformát, vagy a nem-hagyományos, hovatovább egynemű partneri kapcsolatot a zsidó társadalom hallgatólagosan eltűri. A legitimáció feltétele ugyanis, hogy a nő a törvényhozó férfihatalom szabályait megtartja. Valóban természetes nemi hatalomról van itt szó? Vagy nemiségük révén hatalomra jutott maskulin egyének uralmáról? Hiteles és teljes ember-e az a férfi, akit a társadalomban hatalmi pozíciójával azonosítunk? Feministák és férfikutatók úgy vélik, hogy ez a fajta maskulinitás nem fejezi ki a férfi igazi természetét... A társadalmi szerep lassan kilép az eddigi nemi keretből, mit sem veszítve nemiségéből. Vajon milyen hatással lesz ez a zsidó családi státuszokra” (Hrotkó 2012).

A maskulinitás és hagyománykövetés szerepviselkedési normái között természetesen számos eltérés fogalmazódik meg, melyek a tabu-tagadás, tabudöntés és tabusítás paraméterei között hatnak. Például Hrotkó Larissa is utal a neo-ortodoxia chabad-os női szerepkövetési mintázatára, Ausztrics Andrea vagy Sturovics Andrea a Marom egyesület kapcsán beszél el vonatkozó felfogásokat és ellentmondásokat, Fenyves Katalin, Zima András (egyebek között az OR-ZSE 2012-es családkonferencia előadásaiban), Pécsi Katalin vagy Dr. Schőner Alfréd is a Soá utáni nemzedékek „kettős nevelési” tapasztalatára rámutatva dolgoz föl további nő- és hagyománytörténeteket, melyek kulturális antropológiai olvasatait úgyszintén az antropológus egyetemista diákok számára kínálnak terepkutatási témát. Ezekhez hasonló interpretációk a nyolcvanas évek óta szaporodtak meg (erről bővebben Szász Antónia és Vincze Kata Zsófia ad alapos áttekintést, történeti és szociológiai horizonton Karády Viktor, Kovács András, Kovács Éva munkái, Pécsi Katalin kötetei, az OR-ZSE tanárainak és kutatóinak megannyi rész kérdéssel kapcsolatos áttekintései mutatnak föl egyre tisztább árnyalatokat és elbeszélés-megértő és tabu-vitató értelmezési aspektust). Schőner Alfréd például a zsinagógai hitélet és a gyülekezet jelen-

tőségének változási oka közt írja a szocializmus-kori álságosság motívumairól: „...a külvilág felé ugyanolyanok vagyunk, mint a társadalom összes többi szürke családja. Nem vagyunk vallásosak, azonban házon belül a családok egy részénél sábat estéjén mégis égett a péntek esti gyertyaláng. Olykor, ha nem is rendszerességgel, de a soá túlélők eljártak zsinagógába, legtöbbször titokban úgy, hogy más észre ne vegye, legalábbis azt hitték, más nem veszi észre. E fonákság számos válsághelyzetet teremtett, adott esetben szülő és gyermek kapcsolatában. Létrejött a később már annyiszor említett »kettős nevelés« fogalma, értsd: a felcseperedő gyerek az iskolában azt hallotta, hogy »nincs Isten«, hogy a domináns ideológia a marxizmus-leninizmus, ugyanakkor otthon, a családok egy jelentős részében, relatíve, erősen élt a zsidó hagyomány. A kettős nevelés kérdések sokaságát vetette fel, melyre választ a későbbi évtizedek sem találtak könnyen” (...s ez az átalakuló zsidó családfogalom mellett...) „a jelenlegi pedagógia és egyben a családi élet egyik legnagyobb problémája is. Természetesen a zsidó közösség tagjai nem képesek kivonni magukat az osztársadalmi jelenségek alól sem. Azok a gondok, bajok, amelyek a társadalom összességében jelennek meg, (csonkacsaládok, családok szétválása, politikai megosztottság, generációs érdekellentétek, esetlegesen droproblémák, zűrzavar a közéletben és a fejekben egyaránt), mind-mind befolyásolják a 21. századi magyar zsidó család identifikációjának kérdéseit is” (Dr. Schőner 2012).¹⁹ E megduplázott vagy megosztott identitás-szerkezetek megmaradását és változásait rögzíti Papp Richárd (1993, 2003, 2005, 2007) és Vincze Kata Zsófia (2004, 2014) például a Bethlen-téri közösséggel kapcsolatosan, vagy hogy ne keressünk impozánsabbat ehhez, mint Gábor György monográfiái, Konrád György esszéketei, Kertész Imre megannyi írása, melyek ismertsége okán elegendő itt csupán emlékeztetni rájuk.

Hasonló vagy párhuzamos folyamatok sora található a Fábri Anna és munkatársai szerkesztette *A nő és hivatása I–II.* szöveggyűjtemény (1999, 2006), a Toronyi Zsuzsanna szerk. *A zsidó nő* kiállítási katalógus (2002), vagy a Kovács Mónika (2001) összeállította Holokauszt-szöveggyűjtemények értelmezési háttérében is. De részletesebb, és főleg a kortárs mindennapok életfolyamatai, korosztályi életminták és életút-választások alakzatai, tabutörések és új tabuk értelmezési változatai kerülnek terítékre a hazai (vagy épp a lengyel, francia, spanyol...) vallásantropológiai közösségkutatások során. Hogy csupán néhányra utaljunk itt részletesebb kifejtés nélkül: Zimre Fanni (OTDK-díjazott) dolgozata a lubavicsi anya- és gyermekfoglalkoztatókról, Szász Antónia a reformzsidókról, Modla Zsuzsa elemzése a *Somér* közösségről, Zipszer Tamás a *Sofár-ról*, Gallasy Katalin a messiáshívókról, Cseh Enikő egy párizsi női zsinagógáról, Buk Krisztina az interkulturális kölcsönhatásokról, Gál Ivetta a Dózsa György úti közösségről, Németh Krisztina a sárbogárdi szekularizált világról, Surányi Ráchel az izraeli magyar bevándorló fiatalok közösségéről, Tillmann Eszter a budapesti zsidó gyermeknevelésről, Tóth Katalin a Visegrádi utcai zsinagógai közösség identitásáról, Frigyesi Judit a kortárs zeneantropológiai trendekről, vagy Papp Richárd a jeruzsálemi magyar jesiva-növendékek értékrendjéről²⁰ – mind-mind hasonló strukturális folyamatokat tárnak föl. Ezek részletes ismertetésére immár nem marad itt tér – de talán a készülő tanulmánykötet nyomtatott változatában majd minden érdeklődő számára elérhetővé válik a lehetséges felfogásmódok, interpretációk közül megannyi, melyek jelzik nemcsak a hitéleti tabuk, családi és közéleti, nyelvi és fogalmi, vizuális vagy más tabusítások természetrajzát, hanem ezek kölcsönhatását, környezeti-társadalmi relevanciáját is.²¹

19 http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/soner-zsidocsalad2012.htm#_ftnref2

20 Mindezek, további esettanulmányokkal együtt szerepelnek az A.Gergely A. – Papp R. – Ausztrics A. (szerk.) kötetben (2015).

21 Az OR-ZSE és a Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke közösen jelenteti meg a Család-konferenciák előadásainak szerkesztett anyagát, megjelenés előtt áll a 2014-es, szöveggondozás alatt a 2016-os előadások anyaga.

Alapkérdésünk, nevezetesen hogy a kortárs zsidó családok hagyománytartó miliójében, a nevelési konvenciók, szertartások és értékrendek, normák és tabuk komplex rendszerére pillantva milyen hagyománykövető családi normaképző folyamatok külső „tükre” érzékelhető – a hagyományra való rálátás és abban való jelenlét körében megképződő empirikus tudás alapján részben így válaszolható meg tapasztalati meggyőző erővel, avagy a recens szakirodalom komplex olvasatával és másodelemzésével is.

HIVATKOZÁSOK ÉS FORRÁSOK

- A Sulchan Aruch kivonata. Fordította Dr. Singer L. MIOK, Budapest, 1988.
- A.Gergely A. – Papp R. – Ausztrics A. (2015) (szerk.) *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatásmódszertan köréből.* MAKAT – Antroport, Antroport Könyvek 10. In press.
- Balogh M. – S. Nagy K. (2000) (szerk.) *Asszonyorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, Budapest.
- Chaitin, J. (2001) A holokauszt jelentősége a túlélők gyermekei és unokái számára. In Kovács M. (szerk.) *Holokausztoktatás és autonómia nevelés.* Hannah Arendt Egyesület, Budapest, 123–140.
- Douglas, M. (1966) *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo.* Routledge, London.
- Csepeli Gy. (1990) *...és nem is kell hozzá zsidó.* Kozmosz könyvek, Móra, Budapest. www.fszek.hu/szociologia/csepeli/csepeli_gyorgy_es_nem_is_kell_hozza_zsido.pdf <http://documents.tips/documents/csepeli-gyoergy-es-nem-is-kell-hozza-zsido.html>
- Erős F. (1988) Megtörni a hallgatást. *Múlt és Jövő, Zsidó kulturális antológia.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 19–27. http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/624/
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok? *Medvetánc*, No 2/3:128–144.
- Fábrí A. (et al.) (szerk.) (1999, 2006) *A nő és hivatása I-II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865, 1866–1895.* Kortárs Kiadó, Budapest.
- Frigyesi J. (2014) „Scholarship on East-European Jewish Music After the Holocaust. *Hungarian Quarterly* (209.), 150–163.
- Frojimovics K. – Komoróczy G. – Pusztai V. – Strbik A. (1995) *A zsidó Budapest.* Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Glässer N. – Zima A. (szerk.) (2014) *Hagyománylángolat és modernitás.* SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged. On-line: https://www.academia.edu/7671517/Hagyom%C3%A1nyl%C3%A1ncolat_%C3%A9s_modernit%C3%A1s_-_tanulm%C3%A1nyk%C3%B6tet._Szerk_Gl%C3%A4sser_Norbert_-_Zima_Andr
- Gleszer N. (2009) Sacred and modernity in a changing group culture. Just men, saints and community strategies in the Jewish denominational press in Hungary in the late 19th and early 20th century. („Rethinking the Sacred” – 9th SIEF Congress, ed. by Ulrika-Wolf Knuts. Abo University, Abo).
- Hahn I. (1995) *Zsidó ünnepek és népszokások.* <http://mek.niif.hu/04700/04749/html/zsidounnepek0003.html>.
- Hrotkó L. (2012) *Családi viszonyok a talmudi régészetben, különös tekintettel a nők és a gyerekek családi státuszára.* <http://www.orzse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>
- Hrotkó L. (2014) Családi státuszok a T'nach és a talmudi irodalom alapján. In Barna Gábor – Kiss Endre – Gyöngyösi Orsolya (szerk.) *A család egykor és ma.* SZTE BTK, Szeged, 55–64. http://teologusnok.hu/images/MTOE/olvasnivalo/HL/Csaladi_statuszok/Csaladi_statuszok-p01.jpg
- K. Farkas C. (2015) *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban.* Belvedere Meridionale, Szeged.
- Karády V. (2002) *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Karády V. (2001) *Önazonosítás és sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss E. (2008) Az írói üzenet és a tabuizálás között. Déry Tibor alakpoétikájáról. In A huszadik század befejezetlen mondatai. Déry Tibor és vidéke. Logosz Kiadó, Budapest, 39–49. <http://www.orzse.hu/kutat/tanulmányok/deribecsmagyar07.htm> ; <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/esztetika/20080216073713999000000823.html>
- Korpics M. (2011) *Interkulturális kommunikáció.* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pécs. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/interkult_komm/index.html
- Kovács A. (2005) *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon.* PolgART, Budapest.
- Kovács É. – Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

- Kovács M. (2001) (közread.) *Holokauszt Emléknep Magyarországon. Történelem – emlékezet – demokrácia*. Kerekasztal-beszélgetés. In *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, Budapest, 19–27.
- Küllös I. (szerk.) (1999) *Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Oláh J. (2008) A Talmud kívánalmi a gyermekek tanítóitól és tanácsai a tanításról, nevelésről. In Schőner A. (szerk.) *OR-ZSE Évkönyv 2004–2007*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 309–316.
- Papp R. (2007) A szakralitás tékje zsidó és keresztény példák tükrében. In A.Gergely András – Papp Richárd szerk. *A szakralitás arcai: vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 16–30.
- Papp R. (2005) *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Papp R. (2003) „Úgy a földön is” – Zsidó és keresztény kultúrák vallásantropológiai nézőpontból. Egyetemi jegyzet, Szimbiózis kötetek 9. Budapest, 215 oldal. On-line: <https://docs.google.com/file/d/0B7OCKc93ufmqR11xd2lDSUQ2cE/edit>
- Papp R. (1993) Pészach Kárpátalján. *Szombat* (9):27–31.
- Pető A. (2006) Társadalmi nemek és a nők története. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rajkó A. (2016) Tabu, tabudöntés, tabuizálás. *Kultúra és Közösség*, 1:91–109/.
- Rajkó A. (2015) Kommunikációs tabuk kutatása. Módszertani megfontolások és kihívások. *Közelítések*, (3) 1–2:36–131. Zsigmond Király Főiskola, Budapest. On-line: <http://www.uni-zsigmond.hu/kiadvanyok/col:kozelitesek>.
- Rékai M. (1997) *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Osiris, Budapest.
- S. Nagy K. (2006) *Emlékkavicsok. Holokauszt a magyar képzőművészetben 1938–1945*. Glória Kiadó, Budapest.
- Dr. Schőner A. (2012) Az újrasarjadzó zsidó élet a feszültségek forrásává is vált... A zsidó család a XXI. század elején, Magyarországon. http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/soner-zsidocsalad2012.htm#_ftnref2.
- Szász A. (2006) A progresszív judaizmus társadalmi beágyazódása Magyarországon. www.andorkaweb.tarki.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Szasz_Antonia.pdf.
- Szász A. (2002) *Parázs. A magyar asszimilált zsidóság útkeresése. I. Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség*. Etnoregionális Munkafüzetek 87. (Sorozatszerkesztő A.Gergely A.) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02600/02683>
- Toronyi Zs. (2002) *A Zsidó Nő – The Jewess*. Kiállítási katalógus, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest.
- Unterman, A. (1999) *Zsidó hagyományok lexikona*. Helikon, Budapest.
- Vincze K. Zs. (2014) Hagyomány és poszt-tradicionalizmus – a magyarországi zsidóság hagyományértelmezései. In Glässer N. – Zima A. (szerk.) *Hagyományláncolat és modernitás*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 303–316.
- Vincze K. Zs. (2013) A kóserság társadalompolitikája. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/26150>
- Vincze K. Zs. (2010) *Visszatérők a tradícióhoz*. L'Harmattan, Budapest.
- Vincze K. Zs. (2004) *Tradíció, emlékezés, értelmezés. Az egyiptomi kivonulás-történet értelmezése a mai budapesti zsidóság vallásos jelenségeiben*. Etnoregionális Munkafüzetek 94. (Sorozatszerkesztő A.Gergely A.) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.